

การศึกษากระบวนทัศน์นิพพานในพระพุทธศาสนาตามแนวคิด: การค้นหาความจริง
ด้วยวิภาษวิธี

A Study of Paradigm of Nibbana in Buddhism According to The Concept: Finding the
Truth by Dialectical Method

พระครูสุธรรมนาถ ศรีศรทอง

Phrakhru Suthammanath Srisorntong

วรรณวีร์ บุญคุ้ม

Wannawee Boonkhum

พระมหาไกรวรรณ ชินทตติโย

Phramaha Kraiwan Chinathattiyo

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม

Silpakorn University Sanam Chan Palace Campus, Nakhon Pathom

E-mail: suthammanath@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษากระบวนทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง 2) เพื่อวิเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานโดยวิภาษวิธี และ 3) เพื่อสังเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานขึ้นเป็นวิธีระบบ โดยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) ศึกษาเอกสารและแนวคิดเกี่ยวกับงานวิจัยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 26 ท่าน การวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) ผลการวิจัยพบว่า

1. กระบวนทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎกภาษาไทย พบว่า 1) นิพพาน หมายถึง ความดับไปแห่งอุปาทานขั้นห้า 2) หลักการของภาวะนิพพาน คือ ความสัมพันธ์เชิงเหตุผล 3) กระบวนการดับเหตุแห่งอุปาทานขั้นห้า คือ กระบวนการดำเนินการให้เข้าถึงนิพพาน 2. วิเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานโดยวิภาษวิธี พบว่า 1) นิพพาน คือ การไม่มีความสัมพันธ์ระหว่าง “ฉัน” กับ “ภาวะที่ฉันเป็น” ในอนาคต 2) หลักการของนิพพาน คือความสัมพันธ์เชิงตรรกะ 3) กระบวนการเข้าถึงนิพพาน คือ กระบวนการที่ไม่เกิดใหม่ในอนาคต รูปแบบกระบวนทัศน์นิพพานที่เป็นวิธีระบบ 3. สังเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานขึ้นเป็นวิธีระบบ พบว่า 1) ปัจจัยนำเข้า 2) กระบวนการ 3) ผลผลิต 4) ผลลัพธ์ 5) ข้อมูลย้อนกลับ

คำสำคัญ: กระบวนทัศน์, นิพพาน, พระพุทธศาสนา, วิภาษวิธี

Abstract

This Research Article Has the Objectives. 1) to Study the Nirvana Paradigm in The Royal Thai Tripitaka. 2) To Analyze the Nirvana Paradigm by Dialectical and 3) to Synthesize the Nirvana Paradigm as A Systematic Method. Which is Qualitative Research Study Documents and Ideas About Research. In-Depth Interview focus group discussion 26 Key Informants, Data Analysis and Synthesis Using Content Analysis Method. The Research Results Were Found That:

1. The Nirvana paradigm in the Thai Tripitaka found that 1) Nirvana means the outage of precedence 5 2) The principle of nirvana is the rational relationship 3) the quenching process of precepts 5 is the process of accessibility nirvana

2. Analyzing the Nirvana paradigm by dialectical methods, it was found that 1) Nirvana is the absence of a relationship between the "I" and "my condition" in the future. Is a logical relationship. 3) The process of reaching Nirvana is a process that does not happen in the future. The Nirvana paradigm model that is a systematic approach.

3. Synthesizing the Nirvana paradigm as a systematic method, it was found that 1) input factors 2) process 3) productivity 4) results 5) feedback data.

Keywords: Paradigm, Nirvana, Buddhism, Dialectical

บทนำ

กระบวนการทัศน์นิพพานในพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในครั้งพุทธกาลนั้น ปรากฏในตำราเรียนของพระพุทธศาสนาว่า เมื่อกล่าวถึงนิพพาน คนทั่วไปน่าจะมีใจเข้าใจว่าได้แก่ สภาวะใดในระดับหนึ่ง แต่มีใช้คนทุกคนจะเข้าใจเหมือนกัน ทั้งนี้ เพราะวัตถุประสงค์ของการบวชของนักบวชต่างลัทธิในกายมีต่างกัน เช่น ของศาสนา เช่น เรียกว่าวัตถุประสงค์การบวชว่า ไกวัล (พระราชาวรมณี (ประยูร ปยุตโต), 2529) ซึ่งหมายถึงสามารถหลุดพ้นจากกิเลส หลุดพ้นจากสังสาระ หลุดพ้นจากการเวียนตายเวียนเกิด เมื่อวิญญานหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ จะไปอยู่ร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเอกภาพ ที่เรียกว่า “สัทธา” ตลอดไป ไม่ต้องกลับมาเกิดอีกส่วน “โมกษะ” (หลวงวิจิตรวาทการ, 2523) ซึ่งเป็นจุดหมายของพราหมณ์ก็มีลักษณะคล้ายกัน คือ เมื่อพราหมณ์บรรลุโมกษะ แล้ว วิญญานจะไปรวมอยู่กับ “พรหม” ตลอดไป ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก เพราะทั้งพราหมณ์และเซน มองสภาพความจริงว่ามีส่วนประกอบ 2 สิ่ง คือ “สิ่งที่มีสภาวะเที่ยงแท้เป็นนิรันดร” กับ “สิ่งที่มี สภาวะไม่เที่ยงแท้ ไม่เป็นนิรันดร” ทั้งพราหมณ์และเซนกล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “วิญญาน” ว่าเป็น “อัตตา” เป็นสิ่งเที่ยงแท้จริงและเป็นนิรันดร พระพุทธศาสนาก็มองสภาพความจริงเป็น 2 ส่วน ตามที่ บัญญัติกันไว้แล้วในสังคัม คือ สภาวะเที่ยงแท้เป็นสภาวะนิรันดรกับสภาวะไม่เที่ยงแท้เป็นสภาวะไม่ นิรันดร และใช้ลักษณะอาการที่เที่ยงแท้ถาวร ที่เป็นสภาวะนิรันดรนี้ เป็นเครื่องหมายในการกำหนดรู้ สิ่งนั้น ๆ ว่าเป็น “อัตตา” หรือ “ไม่ใช่อัตตา” เมื่อพระพุทธศาสนาได้บัญญัติตามที่สังคัมกำหนดรู้ถึง สิ่งเที่ยงหรือไม่เที่ยงอย่างนี้แล้ว นำเอาเรื่องร่างกายและจิตใจ มาวิเคราะห์ออกเป็นส่วนประกอบย่อย ลงไปอีก แล้วสังเคราะห์สิ่งที่วิเคราะห์ได้ลงในสภาวะจริง 2 อย่างนั้น ส่วนใดเที่ยงก็สังเคราะห์เข้าไปใน สภาวะที่เป็นอัตตา ส่วนใดไม่เที่ยงก็สังเคราะห์เข้าไปในกลุ่มสภาวะที่ไม่ใช่ อัตตา

ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ของพระพุทธศาสนา จะบรรลุสภาวะที่เรียกว่า “นิพพาน” ซึ่งมีลักษณะที่กล่าวไว้ว่า “ชีณาชาติ” ซึ่งแปลว่า “การเกิดขึ้นไป” คำกล่าวนี้มีส่วนคล้ายกับศาสนาเซน และคำสอนของพราหมณ์ ซึ่งไม่ต้องกลับมาเกิดอีก แต่คำสอนในพระพุทธศาสนาแสดงนิพพานต่าง จาก ไกวัลในศาสนาเซน เพราะไม่ใช่การมีวิญญานที่เที่ยงออกจากร่างกายนี้ไปอยู่ร่วมกับสิ่งที่เที่ยงแท้ นิรันดรตลอดไป ความหมายของนิพพานในพระพุทธศาสนาถูกใช้เป็นเครื่องชี้แนวทางการดำเนินการ เพื่อบรรลุถึงสภาวะที่ชื่อนิพพานนั้น คำสอนเรื่องแนวทางการดำเนินการเพื่อบรรลุนิพพานในครั้ง พุทธกาลที่ปรากฏในแบบเรียนของพระพุทธประวัติ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2549)

เมื่อได้เห็นปัญหาว่า กระบวนการทัศน์นิพพานในสังคัมของพุทธบริษัทไทยปัจจุบันมีส่วนในกระบวนการทำให้การบรรลุนิพพานเป็นเรื่องยากมาก หากกระบวนการทัศน์นิพพานในพระพุทธศาสนา เปลี่ยนแปรไปในทางที่จะทำให้สามารถบรรลุนิพพานได้จริงและเป็นไปโดยง่าย ชาวพุทธจะสามารถ บอกแก่ผู้อื่นด้วยความภาคภูมิใจในศาสนาที่ตนเคารพนับถือและปฏิบัติตามนี้เป็นคำสอนที่เป็นจริง ปฏิบัติตามแล้วได้ผลจริง และด้วยเหตุที่วิภาวธี (จันทน์ ทองประเสริฐ, 2534) ได้มีกระบวนการทำให้เกิดการยอมรับร่วมกัน และการสังเคราะห์กระบวนการทัศน์ใหม่ขึ้นใช้ร่วมกันด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจึงเห็นว่า ควรทำการศึกษา กระบวนการทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎกตามแนวคิดการค้นหาคำความจริงโดยวิภาวธีซึ่งเป็นวิธีการที่บอก เหตุผลได้ชัดเจนโดยอาศัยหลักการตั้งข้อสงสัย วิพากษ์วิจารณ์ และสรุปองค์ความรู้ เพื่อสืบค้นองค์ ความรู้เรื่องนิพพาน หลักการและการดำเนินการเพื่อบรรลุนิพพาน ซึ่งจะมีการสังเคราะห์กระบวนการ ทัศน์นิพพานให้เป็นวิธีระบบ ที่มีความเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นที่ยอมรับของสังคัม เพราะมีความชัดเจน เข้าใจง่าย สามารถบรรลุนิพพานได้ง่ายขึ้น เสนอแก่สังคัมพุทธ เพื่อว่าพุทธบริษัทจะสามารถปฏิบัติ เพื่อบรรลุนิพพานได้โดยง่าย เมื่อบรรลุนิพพานได้ วิชาวที่กล่าวกันว่าคำสอนของครูของเราถูก ผู้อื่น สอนผิดก็จะระงับไป การแก่งแย่งกันว่า การปฏิบัติอย่างนี้เท่านั้นถูกอย่าง

อื่นผิดก็จะระงับไป ส่งผลถึง ความแบ่งเป็นพวกเป็นฝ่ายก็จะระงับไป กระบวนการดำเนินการเพื่อบรรลุนิพพานที่เกิดขึ้นบนฐาน ของความรู้เรื่องนิพพานตรงกัน จะเป็นที่ยอมรับของพุทธบริษัททั่วไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษากระบวนการทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง
2. เพื่อวิเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานโดยวิภาษวิธี
3. เพื่อสังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานขึ้นเป็นวิธีระบบ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “การศึกษากระบวนการทัศน์นิพพานในพระพุทธศาสนาตามแนวความคิดการค้นหาความจริงโดยวิภาษวิธี” เป็นวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษากระบวนการทัศน์นิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง 2) สังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานจากพระไตรปิฎกโดยวิภาษวิธี (Dialectical Method) และ 3) สังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานจากวิภาษวิธีขึ้นเป็นวิธีระบบ(System Approach) ในการวิจัยนี้ได้ แบ่งขั้นตอนการดำเนินการไว้ 3 ขั้นตอน มีรายละเอียดดังต่อไปนี้สังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานจาก วิภาษวิธีขึ้นเป็นวิธีระบบ

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษากระบวนการทัศน์ของนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง ประเด็นที่ศึกษา เป็นการศึกษาเอกสาร กระบวนการทัศน์นิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวงใน 3 ประเด็นหลัก คือ 1) ความหมายของนิพพาน 2) หลักการเชิงบรรทัดฐานที่ใช้ในการกำหนดสถานะของนิพพาน 3) กระบวนการดำเนินการให้บรรลุนิพพานตามหลักการที่กำหนดไว้ เครื่องมือที่ใช้แบบบันทึกสรุปข้อความ ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา 1) หนังสือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง 2) หนังสือที่เกี่ยวข้องกับคำอธิบายพระไตรปิฎก การเก็บรวบรวมข้อมูล อ่านทำความเข้าใจ ประเด็นที่กำหนด ในหนังสือพระไตรปิฎก และ บันทึกสรุปความ การวิเคราะห์ข้อมูลวิธีวิเคราะห์เนื้อหา

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาสังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานจากพระไตรปิฎกโดยวิภาษวิธี วิธีการศึกษา ศึกษาเอกสารเกี่ยวกับการดำเนินการวิภาษวิธี กำหนดประเด็นวิภาษ ด้วยข้อสรุปจากขั้นตอนที่ 1 ความหมายของนิพพาน หลักการเชิงบรรทัดฐานที่ใช้ในการกำหนดสถานะของนิพพาน กระบวนการดำเนินการให้บรรลุนิพพานตามหลักการที่กำหนดไว้ จัดการสนทนากลุ่ม โดยมีแนวทางการสนทนาแบบวิภาษวิธี ทำการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิโดยอาศัยแนวทางแบบวิภาษวิธี แหล่งข้อมูล ข้อสรุปจากขั้นตอนที่ 1 ใช้เป็นประเด็นวิภาษผู้ทรงคุณวุฒิ ด้านพระพุทธศาสนา เครื่องมือที่ใช้ กระบวนการวิภาษวิธี แบบบันทึกสรุปข้อความการสนทนา เครื่องบันทึกเสียง บันทึกภาพ ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่เข้าร่วมกิจกรรมที่วัดปลักไม้ลาย จำนวน 15 รูป/คน ผู้ทรงคุณวุฒิ ในชุมชนศากยะ อินเดีย จำนวน 6 รูป/คน การเก็บรวบรวมข้อมูล เข้าร่วมการสนทนาสรุปข้อความ และ บันทึกภาพ เสียงผู้สนทนา การวิเคราะห์ข้อมูลวิธีวิเคราะห์เนื้อหา

ขั้นตอนที่ 3 สังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานจากวิภาษวิธีขึ้นเป็นวิธีระบบ ประเด็นที่ศึกษา สังเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานเชิงระบบ นำเสนอ กระบวนการทัศน์นิพพานเชิงระบบ วิธีการศึกษา การสังเคราะห์ ความรู้ ตามวิธีเชิงระบบ ตรวจสอบความเหมาะสมของกระบวนการทัศน์ แหล่งข้อมูล ข้อสรุปจากขั้นตอนที่ 2 ผู้ทรงคุณวุฒิ เครื่องมือที่ใช้ แบบบันทึกสรุปข้อความ ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้ทรงคุณวุฒิ ด้านพระพุทธศาสนา จำนวน 5 ท่าน การเก็บรวบรวมข้อมูล เข้าร่วมการสนทนา สรุปข้อความ การวิเคราะห์ข้อมูลวิธีวิเคราะห์เนื้อหา

สรุปผลการวิจัย

1. ศึกษากระบวนการทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง

กระบวนการทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎก คือ ความรู้เรื่องความดับทุกข์และกระบวนการดับทุกข์ในอริยสัจธรรมที่ทรงตรัสรู้และแสดงแก่ชนทั้งหลาย สรุปได้ว่า ทุกข์ที่กล่าวไว้ในทุกขอริยสังนั้นประชุมลงในคำว่าอุปาทานชั้นห้า ดังนี้

1) นิพพาน คำว่า นิพพานใช้สื่อความหมายว่าเป็นความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องเป็นความดับไปแห่งอุปาทานชั้นห้า อธิบายความว่า เพราะเหตุที่พระบรมศาสดาทรงพบว่า ชนทั้งปวงตกอยู่ในกองทุกข์ มีทุกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว หยั่งลงสู่ทุกข์แล้ว ความแก่และความตาย คือ อริยสัง 4 ได้แก่ 1) ทุกขอริยสัง ซึ่งประมวลความทุกข์ทั้งปวงที่กล่าวไว้โดยลักษณะต่าง ๆ ลงในคำว่า อุปาทานชั้นห้า ซึ่งหมายถึง ชั้นห้าที่ปรารถนาว่าจะมีในอนาคต 2) ทุกขสมุทัยอริยสัง คือเหตุให้เกิดทุกข์ กำหนดว่า ได้แก่ ตัณหาอันทำให้เกิดในภพใหม่ ซึ่งประกอบด้วยความเพติดเพลินยินดีในอารมณ์นั้นคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา 3) ทุกขนิโรธอริยสัง คือความดับทุกข์ ได้แก่ ความที่ตัณหาอันทำให้เกิดในภพใหม่นั้นหมดไปโดยไม่มีส่วนเหลือ 4) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือ ข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับทุกข์หรือกระบวนการดำเนินการเพื่อดับทุกข์ซึ่งเกิดขึ้นแล้วนั้น

2) หลักการนิพพาน คือ หลักการของความสัมพันธ์เชิงเหตุผล อธิบายว่า อริยสัง 4 ที่พระพุทธองค์แสดงไว้นั้นเป็นหลักเหตุผล ทำให้รู้ว่าสิ่งใดเกิดจากเหตุ สิ่งนั้นทั้งปวงดับเพราะเหตุดับอาการรู้เช่นนี้เรียกในนามว่า “ธรรมจักขุ” หากแสดงเหตุผลแบบอิตถีปัจฉยตา บางครั้งเรียก ปัจฉยการ หลักการอิตถีปัจฉยตานี้แสดงโดยอาการที่ความสัมพันธ์เป็นไปในลักษณะที่เกื้อกูลกัน เป็นปัจฉยแก่กัน ด้วยคำกล่าวว่า เมื่อสิ่งนี้ (เหตุ) มีสิ่งนี้ (ผล) จึงมีเพราะความเกิดขึ้นของสิ่งนี้ (เหตุ) สิ่งนี้ (ผล) จึงเกิดขึ้นเมื่อสิ่งนี้ (เหตุ) ไม่มี สิ่งนี้ (ผล) ย่อมไม่มีเพราะความดับไปของสิ่งนี้ (เหตุ) สิ่งนี้ (ผล) จึงดับไปโดยนัยนี้ทรงแสดงหลักเหตุผลโดยลำดับไป โดยอาการสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นเหตุให้เกิดผลอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว สิ่งที่เป็นผลนั้นทำหน้าที่เป็นเหตุก่อให้เกิดผลใหม่ต่อไป และผลที่เกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้เกิดผลใหม่ เช่นนี้วนไปไม่รู้สิ้นสุดก็ได้หรือกำหนดทิศทางไปสู่ความสิ้นสุดกระบวนการนั้นก็สามารถที่จะทำได้วิธีการแห่งเหตุผลนี้มุ่งสู่ความรู้แบบแจ่มแจ้งละเอียดมากขึ้นทั้งฝ่ายทำให้เกิด หรือฝ่ายทำให้ดับไป กระบวนการแห่งเหตุผลนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ในการพิจารณาแบบปฏิจจสมุปบาทนี้ ทำให้พระโพธิสัตว์ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ ทำให้สามารถรู้ผลอันจะพึงเกิดขึ้นในอนาคตแม้ไกลได้ หรือรู้ว่าควรทำเหตุอย่างไรเพื่อให้เกิดผลดังประสงค์ การใช้ความสัมพันธ์เชิงเหตุผลเป็นแนวทางกำหนดปัจฉยหลักในการปฏิบัติการแปรปัจฉยนั้นเพื่อให้เกิดเป็นสิ่งที่ประสงค์สะดวกขึ้น ทั้งสามารถแน่ใจได้ว่า สิ่งนั้นเป็นผลที่เกิดจากเหตุจริง ในกรณีนิพพาน เมื่อกำหนดว่า นิพพาน หมายถึง ความดับทุกข์ ซึ่งทุกข์ที่ต้องการดับนี้ได้ระบุชัดเจนว่าได้แก่ อุปาทานชั้นห้าใด หากไม่ใช่เหตุผล อาศัยเพียงความเชื่อว่าทุกข์ คือ อาการลำบากกายหรือใจในปัจจุบันที่เห็นอยู่บางอย่าง โดยเฉพาะทุกข์คือความตายด้วยแล้ว การทำให้ทุกข์คือความตายนั้นดับไป จึงจะชื่อว่านิพพานได้ แต่เนื่องจากไม่สามารถทำให้ความตายหมดไปได้จึงเชื่อว่านิพพานไม่ได้ ถ้าหากพิจารณาชัดเจนแล้วว่า ทุกข์ที่บอกว่า ได้แก่ อุปาทานชั้นห้าอันนั้น หมายถึง ชั้นห้าอันใด แล้วการที่จะทำให้ชั้นห้าอันนั้นดับไปต้องทำอะไร เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงทำให้ต้องไปหาเหตุเกิดและความดับของชั้นห้าอันนั้น เมื่อรู้ว่าชั้นห้าอันนั้นเกิดเพราะเหตุใด ตั้งอยู่ได้เพราะเหตุใด ถ้าเหตุอันนั้นหมดไป ชั้นห้าอันนั้นก็ดับไป จะตั้งอยู่ไม่ได้เพราะเหตุที่จะทำให้เกิดนั้นดับไป การแสวงหาความรู้เพื่อดับอุปาทานชั้นห้าอันนั้นจะได้ข้อมูลที่ช่วยให้ดับอุปาทานชั้นห้าอันนั้นได้จริงเมื่อได้ข้อมูลการดับอุปาทานชั้นห้าอันนั้นแล้ว สามารถดับอุปาทานชั้นห้าอันนั้น ก็ารู้สึกได้ด้วยตนเองว่าอุปาทานชั้นห้าอันนั้นดับแล้วหมายความว่า ความทุกข์นั้นดับแล้วจึงรู้สึกได้ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี หลักการที่เป็นไปในเชิงความสัมพันธ์แห่งเหตุและผลจึงจำเป็นต้องใช้ในการกำหนดรู้ภาวะของนิพพาน

3) **กระบวนการดับเหตุแห่งอุปาทานขันธห้า** คือ กระบวนการดับเหตุที่ทำให้อุปาทานขันธห้าขึ้นเกิดขึ้น อธิบายความว่า กระบวนการดำเนินการเพื่อดับทุกข์แม้จะแสดงไว้โดยสรุปเป็นหลักสากลว่า ประกอบด้วยองค์ประกอบ 8 ประการก็คือ การอบรมอริสัสสิกขา อริจิตตสิกขาและอริปัญญาสิกขาก็ดี โพชฌงค์ 7 ก็ดี สติปัฏฐาน 4 ก็ดี พิจารณาธรรมคือขันธห้า หรืออายตนะทั้งหลายว่าเป็นไปตามสามัญญลักษณะก็ดี เจริญพรหมวิหารก็ดี ส่วนมากที่พึงธรรมตามที่พระองค์ทรงแสดงไปโดยลำดับ จึงพิจารณาธรรมตามไปกระแสที่ทรงแสดงเมื่อจบธรรมเทศนาก็บรรลุธรรมก็ดี ทรงประมวลกระบวนการดำเนินการลงในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ กระบวนการดำเนินการเหล่านั้นแม้จะมีความแตกต่างในรายละเอียดบ้าง เพราะอาศัยหลักการและเหตุผลที่สัมพันธ์กัน จึงกำหนดเป็นวิธีการที่เหมาะสมในแต่ละบริบท แต่ทุกกระบวนการมีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือ การดับอุปาทานขันธห้าที่ปรารถนาว่าจะมีในอนาคตนั้น ดังนั้นกระบวนการดำเนินการเพื่อบรรลุนิพพาน จึงหมายถึงความดับอุปาทานขันธห้าดังกล่าว

2. ผลการวิเคราะห์กระบวนการทัศนนิพพานโดยภาษาวีธี

1) **นิพพานจากภาษาวีธี** คือ ภาวะไม่มีความสัมพันธ์ระหว่าง “ฉัน” อุปาทานขันธห้า” กับ “ความมีอยู่ของฉัน” ในอนาคต อธิบายความว่า เพราะเหตุที่ขันธห้า เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงใช้เรียก ร่างกาย+จิตใจ ของบุคคลทั้งหลาย หรือสัตว์ทุกจำพวก คือทั้งที่เป็นมนุษย์และมีไม่มนุษย์ “ฉัน” จึงสื่อถึงร่างกาย+จิตใจ ของบุคคลทั้งหลายที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อนิพพานได้อาศัยข้อยุติจากการสนทนาว่า ควรใช้แทนคำว่า ทุกขนิโรธ อริยสัจ ซึ่งหมายถึงความดับทุกข์ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น และการที่ทรงแสดงว่า พรหมจริยา ที่ทรงตรัสรู้นี้เป็นไปเพื่อนิพพาน คำว่านิพพานกับ คำว่าทุกขนิโรธ ต้องเป็นสิ่งเดียวกัน แต่โดยศัพท์ “นิพพาน” แปลว่า “ไม่มีพันธะ” ตามศัพท์ “นิ + พาน” โดย “นิ” แปลว่า “ไม่มี” “พาน” แปลว่า “พันธะ” หากฟังโดยไม่มีพื้นฐานด้านภาษาบาลีก็พอที่จะเชื่อไปตามนั้น แต่ปัจจุบันผู้สนใจพหาคำแปลได้ง่ายและจะสงสัยว่า ทุกขนิโรธ อริยสัจ แปลว่า “ความจริงอันประเสริฐ คือความดับทุกข์” กับนิพพานที่แปลว่า “ไม่มีพันธะ” นั้นยังไม่สมเหตุผล หรือสังเคราะห์โดยศัพท์ยังไม่เข้ากัน ด้วยความดับทุกข์คำเดียวพอเข้าใจว่าดับขันธห้า คือจะเป็นการดับกาย + ใจนี้ หรือจะเป็นการดับ กาย + ใจ ในอนาคตก็ตาม ล้วนเป็นดับกาย+ใจนั่นเอง แต่คำว่า ความสัมพันธ์ ต้องมีปัจจัยประกอบกันอย่างน้อย 2 อย่างคือ “ฉัน” ที่มีอยู่ กับ “ภาวะที่ฉันเป็นอยู่” ดังที่ปรากฏในคำสอนว่า รูปเป็นทุกข์ แสดงไว้โดยนัยว่า รูปต้องมีอยู่ รูปจึงจะเป็นทุกข์ได้

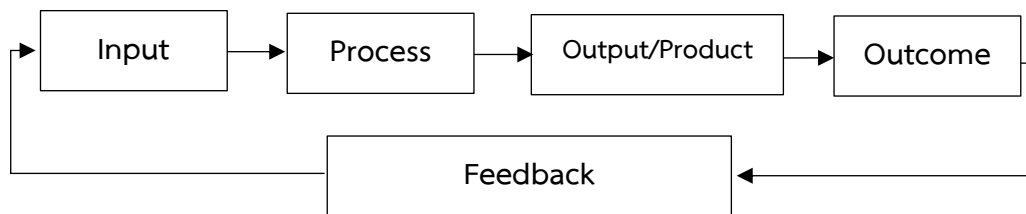
2) **หลักการของนิพพาน** คือ ความสัมพันธ์เชิงตรรกะ; หากไม่มี “ฉัน” เกิดอีกในอนาคต ด้วยเหตุผลดังกล่าว ความสัมพันธ์ของฉันจะไม่ปรากฏ อธิบายว่า ความสัมพันธ์เชิงเหตุผลที่แสดงในพระไตรปิฎก นั้น มุ่งความดับทุกข์ อันได้แก่ อุปาทานขันธห้า เป็นการใช้หลักการของเหตุผลบริสุทธิ์ ส่วนคำว่า “ตรรกะ” คำนี้ไม่ใช่ “ตรรกะ” ในความหมายที่ใช้ตามความหมายของคำว่า “วิตก” ในพจนานุกรมไทย ด้วยเหตุที่ วิตกที่เป็น กิริยาอาการที่ “เป็นทุกข์ เตือดร้อนใจ” แม้โดยคำนามจะแปลว่า “ความตรึก” ก็ตาม ชักให้แปลว่า “ความตรึกที่ทำให้เตือดร้อนใจ” ซึ่งไม่ใช่ความหมายของหลักตรรกะ ความหมายของตรรกะที่ใช้ในกรณีนี้ เป็นการพิจารณาตามลำดับขั้นตอนของความเป็นเหตุและผลที่มีการกำหนดเป้าหมายที่ต้องการรู้ชัดเจน จึงทำให้มีการกำหนดกรอบในการดำเนินการแก้ปัญหาที่เห็นอยู่โดยภาพรวม เมื่อพบว่ากระบวนการทัศนนิพพานที่ใช้นิพพานตามความหมายของคำศัพท์ว่า “ไม่มีพันธะ” คือ ไม่มีความสัมพันธ์ที่เจาะจงความสัมพันธ์ระหว่าง “ฉัน” ที่มีอยู่ กับภาวะที่ “ฉัน” ต้องเป็นอยู่ ในกาลที่ระบุไว้ว่าเป็นอนาคตกาล

3) **กระบวนการเข้าถึงนิพพาน** คือ การดำเนินการเพื่อที่จะไม่เกิดใหม่ในอนาคต อธิบายความว่า เมื่อนิพพาน หมายถึง ภาวะไม่มีความสัมพันธ์ระหว่าง “ฉัน” กับความเป็นอยู่ของ “ฉัน” ในอนาคต ข้อความนี้ บ่งบอกใจความสำคัญคือ ความสัมพันธ์ซึ่งมีต่อกันของเหตุและผลที่มีลักษณะบ่งชี้เจาะจงลงที่ “ฉัน” ซึ่งได้จาก คำว่า “อุปาทานขันธห้า” เมื่อหาความมุ่งหมายของคำว่า “อุปาทานขันธห้า” แล้วพบว่า หมายถึงขันธห้าที่

ปรารถนาว่าจะมีในอนาคต ดังนั้นคำว่า “ชั้นห้า” จึงหมายถึงสิ่งที่บุคคลใช้สรรพนามว่า “ฉัน เธอ เขา” เป็นต้น เมื่อ “ฉัน” หมายถึง ภาวะที่เรียกว่า “ชั้นห้า” ซึ่งหมายถึง ร่างกายและจิตใจที่ประกอบเป็นบุคคลต่าง ๆ โดยบุคคลที่ 1 ใช้สรรพนามว่า “ฉัน” เป็นต้น ความเป็นบุคคลที่ 1 จะมีฐานะเป็นอะไรได้บ้าง เช่นเป็นพ่อ แม่ พี่ น้อง มนุษย์ เทวดา เป็นต้น เมื่อ “ฉัน” มีอยู่ ความสัมพันธ์ต่าง ๆ ที่เนื่องด้วย “ฉัน” จึงมีได้ ถ้า “ฉัน” ไม่มีความสัมพันธ์ต่าง ๆ ของ “ฉัน” จึงไม่สามารถมีได้ การไม่มีความสัมพันธ์เช่นนี้ เรียกว่า “นิพพาน” ดังนั้น การกำหนดกรอบการดำเนินการว่า กระบวนการทำให้ “ฉัน” ไม่มีในอนาคตจึงจะต้องตามเงื่อนไข กระบวนการทำให้ “ฉัน” ไม่มีในอนาคตคือกระบวนการทำให้ไม่เกิดสิ่งที่เรียกว่า “ฉัน” ขึ้นอีกในอนาคต จึงเป็นกระบวนการดำเนินการทำให้เข้าถึงภาวะที่เรียกว่า “นิพพาน” แต่ “ฉัน” ที่ต้องทำให้ไม่มี หรือทำให้หมดไปนี้ หมายถึง ชั้นห้าที่ตั้งความปรารถนาไว้ว่าจะมีในอนาคต แสดงว่า ชั้นห้านั้นจะเกิดขึ้นจริงในอนาคต ยังไม่เกิดขึ้นจริงในปัจจุบัน ส่วนชั้นห้าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ จึงไม่ใช่อุปาทานชั้นห้าที่กล่าวนั้น ดังนั้นการพยายามละความรู้สึกว่า ชั้นห้าที่เป็นปัจจุบันชั้น เป็นนั่น เป็นนี่ หรือไม่เป็นนั่น ไม่เป็นนี่ ล้วนไม่เกี่ยวกับการทำให้ชั้นห้าที่ปรารถนาว่าจะมีในอนาคตนั้นหมดไปแต่ประการใด การแสดงชั้นห้าว่าไม่เที่ยง เป็นต้น

3. กระบวนทัศน์นิพพานที่เป็นวิธระบบ

วิธระบบเป็นกระบวนการที่อาศัยระบบความสัมพันธ์เชิงเหตุผลในการดำเนินการเพื่อให้ได้ผลตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ผลการสังเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานจากวิธีวิภาษวิธี นิพพาน หมายถึง การไม่มีความสัมพันธ์ระหว่าง “ฉัน” กับ “ภาวะที่ฉันเป็น” ในอนาคต หลักการของนิพพาน คือ ความสัมพันธ์เชิงตรรกะ กระบวนการเข้าถึงนิพพาน คือ กระบวนการที่ไม่เกิดใหม่ในอนาคต รูปแบบกระบวนทัศน์นิพพานที่เป็นวิธระบบ สรุปตามแผนภาพ ดังนี้

ภาพที่ 1 รูปแบบกระบวนทัศน์นิพพานที่เป็นวิธระบบ

ปัจจัยนำเข้า (Input) หมายถึง ข้อมูลเกี่ยวกับความดีและไม่ดีของ “ฉัน” ในภพหน้า. กระบวนการ หมายถึง กระบวนการพิจารณาว่าอนาคตจะอันตรายหรือไม่ซึ่งจะทำให้ฉันไม่ต้องการเกิด

ผลผลิต (Process) หมายถึง ความปรารถนาที่จะเกิดในอนาคตนั้นหมดสิ้นไป ผลลัพธ์ หมายถึง ความรู้สึกว่าการเกิดใหม่สิ้นไป (นิพพาน) ข้อมูลย้อนกลับ หมายถึง ข้อมูลเกี่ยวกับ 1. ความดีและไม่ดีของ “ฉัน” ในโลกหน้า 2. ต้องพยายามที่จะรู้ว่าอนาคตเป็นสิ่งที่อันตรายมากเพื่อหยุดความอยากกลับชาติมาเกิด 3. ความปรารถนาที่จะเกิดในอนาคตจะต้องดับไป 4. ต้องรู้สึกว่าการเกิดใหม่ของฉันสิ้นสุดลงแล้ว อธิบายความว่า เมื่อกำหนดหมายว่าวิธระบบที่จะนำมาใช้เป็นรูปแบบในการสังเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานที่ได้จากวิภาษวิธี นั้นให้เข้ารูปเป็นวิธระบบดังแผนภาพที่กำหนดไว้แล้วนั้น จึงนำความหมายแต่ละประเด็นของกระบวนทัศน์นิพพานที่ได้จากวิภาษวิธีมาวิเคราะห์และสังเคราะห์เข้าสู่รูปแบบของวิธระบบด้วยเหตุผล

กระบวนการของวิธระบบ (Process) จากข้อมูลย้อนกลับที่บอกให้รู้ว่า ผลผลิตที่เกิดขึ้นคือ ความต้องการที่จะให้ “ฉัน” เกิดขึ้นในภพหน้านั้นดับไป เมื่อไม่มีความต้องการให้ “ฉัน” เกิดในภพหน้า เจตนาคือ ความปรารถนาที่จะเกิดในภพใหม่ซึ่งเป็นกรรมเพื่อการเกิดใหม่นั้นหมดไป จึงไม่มีกรรมที่ทำให้ “ฉัน” เกิดขึ้นในอนาคต ดังนั้น จึงสังเคราะห์ ความปรารถนาที่จะเกิดในภพเบื้องหน้าหมดไป เข้าในผลผลิตของวิธระบบ

จากการศึกษาข้อมูลย้อนกลับพบว่า ผลลัพธ์ คือ การที่ “ฉัน” ไม่เกิดขึ้นในอนาคต เพราะไม่มีการทำให้ “ฉัน” เกิดขึ้นในอนาคต จึงไม่มี “ฉัน” และความสัมพันธ์กับภาวะใดของ “ฉัน” ในอนาคต จึงรู้สึกนิพพานได้ ดังนั้น จึงสังเคราะห์ ความรู้สึกว่าการเกิดใหม่สิ้นไปหมายถึงนิพพาน เข้าในส่วนของ ผลลัพธ์ในวิธีระบบ

โดยสรุป คือ นิพพานเป็นภาวะปราศจากพันธะระหว่าง “ฉัน” กับภาวะที่ “ฉัน” จะเป็นในอนาคต หลักการใช้เป็นเกณฑ์บ่งบอกว่าบรรลุนิพพาน คือ ความสัมพันธ์เชิงตรรกะซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ เกิดขึ้นจากระบบ คิดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นผลว่า ความเกี่ยวข้องระหว่าง “ฉัน” กับภาวะที่ “ฉัน” จะเป็นใหม่ในอนาคต นั้นจะปรากฏได้ก็ต่อเมื่อมี “ฉัน” เกิดขึ้นใหม่ ถ้าไม่มี “ฉัน” เกิดขึ้นใหม่ในภพหน้า ความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกัน ระหว่าง “ฉัน” กับภาวะที่ “ฉัน” เป็นในภพหน้าก็จะมี เมื่อรู้ว่าไม่มี “ฉัน” ในภพใหม่ก็จะรู้สึกได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่าง “ฉัน” กับ ภาวะที่ “ฉัน” จะต้องเป็นทุกขีในภพใหม่นั้น ไม่มีอีกต่อไป นี้คือ นิพพาน กระบวนการดำเนินการเพื่อบรรลุนิพพาน คือ กระบวนการพิจารณาจนรู้ ชัดว่าภพในอนาคตนั้นมีโทษที่เป็น อันตรายมากพอที่จะทำให้ไม่ต้องการที่จะเกิดในภพนั้น ๆ ก็จะทำให้จิตละ “ฉัน” หรืออุปาทานขั้นห้าซึ่งนับว่า เป็นภวาสวะนั้นได้

อภิปรายผลการวิจัย

1. ศึกษากระบวนการทัศน์นิพพานในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง

พบว่า 1) นิพพาน หมายถึง ความดับไปแห่งอุปาทานขั้นห้า 2) หลักการของภาวะนิพพาน คือ ความสัมพันธ์เชิงเหตุผล 3) กระบวนการดับเหตุแห่งอุปาทานขั้นห้า คือ กระบวนการดำเนินการให้เข้าถึง นิพพาน ซึ่งสอดคล้องกับ พระมหาพุทธวงศ์ ฌณฺฐณฺฑ (สุวรรณรัตน์) (2561) ที่แสดงว่า ภาวะที่จิตใจ ว้างจาก กิเลส คือ ตัวกู-ของกู ไม่เกิดขึ้นมาในขณะนั้นสองความเป็นนิพพาน เพราะกิเลสคือตัวกู-ของกูที่ไม่เกิดขึ้นมา ในขณะนั้น ที่กล่าวไว้นี้มีได้หมายถึงขั้นห้าที่ปรารถนาว่าจะเกิดใหม่ชาติหน้าแต่ อย่างไร เป้าหมายการละทุกข จึงไม่ใช่สิ่งเดียวกัน และมีบางส่วนที่ยังไม่ถือว่าสอดคล้องกับผลการวิจัยของ พระมหาคมสัน วิสุทธญาโณ (เนียมคชบาล) (2560) ที่แสดงภาพรวมของกระบวนการทัศน์ นิพพานว่า นิพพานสุข เป็นความสุขอย่างละเอียด โดยมีวิธีการปฏิบัติในหนทางแห่งมรรคคือวิปัสสนา กัมมัฏฐาน ซึ่งเกิดปัญญารู้แจ้งในรูปธรรมและปัญญารู้แจ้ง ในนามธรรม รวมทั้งมีความแตกต่างใน บางส่วนจึงยังไม่ถือ

2. ผลการวิเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานโดยภาษาวีธี

2. วิเคราะห์กระบวนการทัศน์นิพพานโดยภาษาวีธี พบว่า 1) นิพพาน คือ การไม่มีความสัมพันธ์ ระหว่าง “ฉัน” กับ “ภาวะที่ฉันเป็น” ในอนาคต 2) หลักการของนิพพาน คือความสัมพันธ์เชิงตรรกะ 3) กระบวนการเข้าถึงนิพพาน คือ กระบวนการที่ไม่เกิดใหม่ในอนาคต รูปแบบกระบวนการทัศน์นิพพานที่เป็นวิธี ระบบ และมีบางส่วนที่ไม่สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธนัญญช ศรีนวลไชย (2557) ที่ได้ศึกษาความสัมพันธ์ ของศีลกับการบรรลุนิพพานใน พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งแสดงนิพพานโดยภาพรวมว่าเป็นสภาวะธรรมที่ดำรง อยู่ได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและสภาวะใดใด นิพพานไม่เป็นสิ่งที่จะคำนวณ คาดคะเนหรือประมาณได้ ดังสิ่งทั่วไป นิพพานเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในจิตของผู้สิ้นกิเลสอย่างสมบูรณ์แล้วเท่านั้น ไม่มีการปรุงแต่งเวียนว่ายอยู่ใน อยู่ในวัฏสงสาร แสดงกระบวนการนิพพานเป็นนัยว่าให้ดูตามแบบปฏิจกสมุปาทานิโรชวารุดจเป็น การทำให้ไม่มีตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ขรา มรณะ แล้วความทุกข์ทั้งมวลจึงไม่เกิดขึ้น กระบวนการทัศน์ นิพพานที่แสดง นี้ ดูจะแสดงความดี ว่าดี ว่าดีมากควรค่าแก่ทำความดี ไม่ได้บอกว่า ทำอย่างไรเรียกว่า ทำดี เพราะต้องเข้าใจ เองว่า ในบริบทนั้น ๆ ต้องทำอย่างไร

3. กระบวนทัศน์นิพพานที่เป็นวิธีระบบ

พบว่า 1) ปัจจัยนำเข้า 2) กระบวนการ 3) ผลผลิต 4) ผลลัพธ์ 5) ข้อมูลย้อนกลับ ไม่สอดคล้อง ผลการวิจัยของ พระตันหอม เตชธมโม (ใจตรง) (2560) ที่แสดงรูปแบบการสอนวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรมวัดจตุรพักตรพิมานว่า พัฒนามาจากมหาสติปัฏฐานสูตรเพื่อให้เป็นรูปแบบการปฏิบัติที่พัฒนาปัญญา คือ ให้เกิดความรู้แจ้ง เห็นจริงในความเป็นไปของรูปและนามที่ปรากฏในขณะปัจจุบัน ว่าเป็นไตรลักษณ์ วิธีการปฏิบัติตาม หลักมหาสติปัฏฐานสูตร ที่กล่าวนี้ดำเนินการตามแนวทางการสอนของพระโสภณมหาเถระ (มหา สีสยาตอ) ซึ่งกล่าวว่ามี การเน้นการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาและมีสติจดจ่อในสติปัฏฐานทั้ง 4 คือ กาย เวทนา จิต และธรรม มีสติกำหนดรับรู้ในอริยาบถใหญ่ทั้งสี่ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน พร้อมทั้งอริยาบถย่อย โดยขณะปัจจุบันพยายามทำให้มีสติกำหนดติดต่อกันไปไม่ให้เกิดขาดสาย และมีการกำหนด รู้อาการของต้นจิต มีการสอบถามเพื่อแก้ไขสภาวะอารมณ์ต่าง ๆ เป็นการปรับอินทรีย์ให้สมดุล การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะได้พัฒนาก้าวหน้าจนเข้าสู่วิปัสสนาญาณระดับต่าง ๆ กระทั่งบรรลุมรรค ญาณ ผลญาณ และพระนิพพานในที่สุดนี้ เป็นผลที่ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวกับการเห็นภาวะที่อยู่ใใจ แม้แต่น้อย อุปาทานชั้นอื่นได้แก่ภาวภาวะซึ่งมิได้รับการพิจารณาว่าเป็นสิ่งควรละ จึงยังคงนอนเนื่อง อยู่ในใจต่อไป

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

1.1) ควรกำหนดเป้าหมายหรือผลลัพธ์ให้ชัดเจนว่า ความรู้สึกว่า นิพพาน “ความไม่มีพันธะ” ก็ต่อเมื่อ รู้สึกว่าในอนาคต “ฉัน” จะไม่มีเพราะ “ฉันจะไม่เกิด” ทำให้ ความสัมพันธ์กับภาวะที่ “ฉัน” จะต้องเป็นต่างๆ เช่น ฉันแก่ ฉันตาย นั้นไม่มีไปด้วย

1.2) ใช้ข้อมูลของ ผลลัพธ์เป็นฐานในการกำหนดผลผลิตว่า ต้องกำจัดความอยากเกิดที่เป็นเจตนา ซึ่งเป็นตัวกรรมทำให้ เกิดใหม่หมดไป

1.3) ต้องมีกระบวนการพิจารณาข้อมูลการเกิดใหม่ของ “ฉัน” ให้รู้ว่าภาวะที่เกิดใหม่นั้น ไม่ดี จึงจะละความอยากเกิดใหม่ได้

2. ข้อเสนอแนะในวิจัยครั้งต่อไป

2.1) การศึกษาสังเคราะห์กระบวนทัศน์นิพพานแบบวิชชาธรรมกายกับการดับทุกข์ขอรียสัจ

2.2) การศึกษาสังเคราะห์แนวทางปฏิบัติแบบมโนมยทธิเข้ากับการดับทุกข์ขอรียสัจ

2.3) การเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์การศึกษากระบวนทัศน์นิพพานที่เป็นวิธีระบบกับ การศึกษา

กระบวนทัศน์นิพพานแบบอื่น ๆ

บรรณานุกรม

- จำนงค์ ทองประเสริฐ.(2534). **ปรัชญาตะวันตกสมัยกลาง**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ฉันทน์ชัย ศรีนวลไชย. (2557). การศึกษาความสัมพันธ์กันของ ศิลป์กับการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท. **ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต** สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พระต้นหอม เตชธมโม (ใจตรง). (2560). ศึกษารูปแบบการสอนวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรม วัดขุยมะตูม กัมมัฏฐาน ฐาน สหภาพเมียนมาร์. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาคมสัน วิสุทธญาโณ (เนียมคชบาล). (2560) วิธีปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความสุข ตามหลักพระพุทธศาสนา. **พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาพุทธวิงศ์ ณีภูณฺณ (สุวรรณรัตน์). (2561). การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนว คัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท. **พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระราชวรมนี (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2529). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2549). **พุทธประวัติ เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 54. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- หลวงวิจิตรวาทการ. (2523). **ศาสนาสากล เล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ลูก ส.ธรรมภักดี.